

„jöjj el hozzám, madárkám” / „Ku ku ku ku kucskám” / „Tu, tu, tu, tubuskám” (68. sz.)

„Lila moja Lila” (105. sz.)

„Már nem tűrhethvén kínjait” (141. sz.)

„Még nőtelenségemben” (217. sz.)

„Mit csináljak szerencsétlen, boldogtalan szívemmel...” (A. neve alatt)

„Titkosan szeretek...” (139. sz.)

3 Két váci kiadású ponyván is megjelent például a „Kuku! Kuku! Kucskám!” kezdetű vidám szerelmi dala. Lásd Pogány 1959, 106–107.

4 A fogalom kapcsán itt a szerző Küllös RMKT XVIII/4. bevezető tanulmányára hivat-

kozik, ahol a *közköltészet* első, irodalomtörténeti aspektusú definíciója, a fogalom széles körű jellemzése olvasható. Ennek értelmében is úgy gondolom, hogy a „kései” jelző felesleges az idézett mondatban.

5 RMKT XVIII/VII. Amade 2004., 21.

6 A Stoll 557. számú énekeskönyvet még a hetvenes évek közepén, a Négyesy-kiadással összevetve rendeztem sajtó alá. A munka nem jelent meg, de Schiller Erzsébet a kritikai kiadás összeállításakor használhatta kéziratot.

7 RMKT XVIII/IV.

Kultusz, mű, identitás

Kultusztörténeti tanulmányok 4.

A Petőfi Irodalmi Múzeum kiadásában megjelent tanulmánykötet egyszerre bizonyítja egy kutatási irány hagyományának a folytatását, s ennek a hagyománynak az igen határozott felülvizsgálatát: ez, az immáron negyedik kultusztörténeti tanulmánykötet ugyanis nemcsak némileg más szellemi térbe lép bele, mint elődei, hanem láthatólag tudatában is van önnön módosuló helyzetének. Ez az olvasói benyomás nyilván nem független attól a ténytől sem, hogy míg az előző három gyűjtemény (*Tények és legendák, tárgyak és ereklyék*, é. n.; *Kegyélet és irodalom*, 1997; *Az irodalom ünnepei*, 2000; mindhárom kötet szerkesztője: Kalla Zsuzsa) inkább konferenciakötetnek volt tekinthető, ez a könyv már több joggal minősíthető válogatásnak. Ahogyan erről az előszó is tájékoztat, ezúttal két konferencia (egy 2002-es keszthelyi és egy 2004-es csikszeredai tanácskozás) jóval bővebb anyagából válogattak a szerkesztők; vagyis ez, az előzőeknél egyébként terjedelmesebb kötet erősebben érvényesíthette az értékelvű és koncepciózus válogatás gyakorlatát, mint a korábbiak. A kötet ilyenformán számos kiváló tanulmányt közöl, igaz, a kötet belső arányait némileg megbontja az a kettősség, hogy míg a szövegek egy részén érezhető az előadás-jelleg, mellettük átfogó értekezéssé fejlesztett tanulmányokkal is találkozhatunk: például Csaplár Ferencnek a Kassák születésnapjairól szóló, rendkívül érdekes írása már majdhogynem kisonográfia terjedelmű. A tanulmánygyűjtemény összességében azonban nemcsak látens, hanem több helyütt reflektált módon is felülvizsgálatra törekszik a kultusztörténet helyzetmeghatározásában, s ennek jóval nagyobb a jelentősége, mintsem hogy csupán természetes, minden újabb tematikus gyűjteménynél megfigyelhető jelenségnek tekinthetnők.

A kultusztörténet ugyanis – megítélésem szerint – válaszüthoz érkezett, vagy lehet, hogy már régen ott van ugyan, de ez a helyzetmeghatározás immáron öndefinícióiban is megjelent. A kultusztörténet az utóbbi másfél évtizedben irodalomtudományi sikerágazattá vált, az intézményesülés olyan jegyeit volt képes felmutatni, amilyenre alig-alig van egyéb példa. A kultuszkatatók közmegegyezése szerint Dávidházi Péter Shakespeare-könyvétől (*„Isten másodszületője.” A magyar Shakespeare-kultusz természetrajza*, Bp., 1989) induló időszakban

ugyanis előbb létrejött egy laza körvonalú, de magát igen szellemes névvel ellátó kutatói közösség az MTA Irodalomtudományi Intézetében (KuKucs, azaz Kultuszkutató Csoport), amely első tanácskozását 1990-ben az ItK különszámaként jelentette meg, majd ez a szerveződés lassan s észrevétlenül eredeti formájában elenyészett ugyan, de a kultusz-kutatásban az ön maga reflexiók pontjára ráismerő irodalmi múzeológia tudományszervezési tevékenységének egyik centrumává tette az irodalmi kultuszok kutatását – a KuKucs tagjai ilyenformán saját tevékenységüket egy másik tudományszervezési formációban folytatták. Az irodalmi múzeológia és a kultusz kutatás termékeny kapcsolatát jelezte már Praznovszky Mihály azóta nyomtatásban is hozzáférhető kandidátusi értekezése („*A szellemdiadal ünnepei*”. *A magyar irodalom kultikus szokásrendje a XIX. század közepén*, Bp., 1998.), de a nagyrészt vagy részben a Petőfi Irodalmi Múzeumtól szervezett konferenciák, s az eddigi négy tanulmánykötet is teljes joggal idesorolható. Tehát a kultusz kutatás úgy lehetett szociológiai értelemben is tudományos sikerárgaztat, hogy intézményesülése nem új keretek kialakításával, hanem inkább a régebbi keretek kitöltésével járt együtt. Ebben az értelemben ez a negyedik kötet egy emelkedő folyamat újabb állomásának is tekinthető.

Csakhogy az utóbbi időben már félreérthetetlenek voltak a válságjelenségek is; s miközben – az intézményesülés újabb szintjének jeleként – Takáts József szerkesztésében megjelent a kultusz kutatás legfontosabbnak ítélt darabjaiból egy válogatás (*Az irodalmi kultusz kutatás kézikönyve*, Bp., Kijárat, 2004), ennek a kötetnek a kapcsán elsősorban Gyáni Gábor (*Válaszúton az irodalmi kultusz kutatás*, Literatura, 2004/2, 208–218.), de kisebb részben Szoláth Dávid (*A kultusz kutatás két tendenciája*, BUKSZ, 2004/3. 232–240.) is igen komoly kritikai fenntartásokat fogalmazott meg a kultusz kutatás eddigi eredményeivel és jövőbeni lehetőségeivel kapcsolatban. Gyáni elsősorban a kultusz kutatásnak a társadalomtörténeti megközelítéshez való erőteljesebb és módszertanilag átgondoltabb kapcsolódását hiányolta – s hogy véleményével s az eddigi eredményekkel szembeni elégedetlenségével nincs egyedül, azt ebben a kötetben Lakner Lajos bevezetőül választott tanulmánya is bizonyítja. Annál is inkább, mert – figyelembe véve a kötet alapjául szolgáló konferenciák időponját – Lakner véleménye nem Gyáni tanulmányának az ismeretében fogalmazódott meg. Lakner igen határozottan kérdez rá a kultusz kutatásnak a saját körén kívüli hatástalanságára, s jól észleli a mechanikus ismétlődésből és az állandósított iróniából fakadó veszélyeket is: „Az egyik legfőbb problémát abban látom, hogy a kutatás meglehetősen zárt, szűk perspektívában folyik. A legtöbb kultusz történeti tanulmány lényegében csak azokat a területeket vizsgálja, melyeket Dávidházi Péter megalapozó könyve kijelölt: a beállítódást, a szokásrendet és a nyelvhasználatot. Kedvelt téma még a kultuszok hatalmi-politikai kisajátítása is. A másik fő problémát az jelenti, hogy többé-kevésbé kiszámíthatóak azok a panelek, melyekből egy-egy kultusz tanulmány építkezik: az anekdotikus kezdés, az eset részletező bemutatása, az ideológiai és a politikai érdekeltségek és ellenérdekeltségek megrajzolása, annak szemléltetése, miképp szövik át a hatalmi mechanizmusok a bemutatott kultusz, s mindez ironikus közbevetésekkel tarkítva. Összességében tehát azt lehetne mondani, hogy e kulturális diskurzus gyengéje a kiszámíthatósága.” (20–21.) Lakner kritikája tehát egyszerre fogalmaz meg fenntartásokat a témaválasztásról és a feldolgozás módszertani alapelveiről, azt érzékelvén, hogy az irodalmi kultuszok kutatása egyre inkább egy önmagába záródó diszkurzus képét mutatja. Diagnózisa, amelyet egyébként figyelemre méltó metodológiai javaslatokkal egészít ki, pontos: a magát kultusz történetként meghatározó tanulmányok egy része ugyanis az utóbbi másfél évtizedben valóban a Dávidházi Péter könyvének módszertanából származó alapelvek erős szug-

gesztióját követte, s számos dolgozat a szokásrend, a vallásos beállítódás és nyelvhasználati mód vizsgálata során többnyire a Shakespeare kapcsán paradigmaticus érvennyel leírt jelenségek reprizét mutatta fel. Azaz olyan esettanulmányokat kaptunk – tisztelet a kivételeknek –, amelyek nem gondolták végig a tárgyukhoz igazodó módszertan kialakításának szükségességét, elegendőnek vélték a ráutalást a Dávidházi-könyv bevezető elméleti fejezetére. Legalább ennyire jellemző azonban a Lakner leírta másik jelenség is: a kultuszok ironikus kezelése és állandó elhárítása a befogadás egyéb módozataitól pedig olykor már azt a veszélyes és módszertanilag igencsak nehezen megalapozható benyomást idézte föl, hogy egy jelentős, kultusszal is rendelkező személy (író) vizsgálatakor a kultuszt interpretáló kultuszkutató eleve kívül és felül képes állni a kultusz mindennemű formáján. Nem utolsósorban ebből is következett, hogy egy-egy írói életmű vizsgálatakor – ha az értekező a kultusz szerepéből kívánt kiindulni – a kultusz lebontásának látványos és persze retorikailag mindig hálás műveletei már-már az életmű elemzésének értelmezői feladatát is helyettesíteni látszóttak.

Mindez elsősorban orientációs zavarnak tekinthető, hiszen – ahogy erre Lakner Lajos tanulmánya is utal – felbukkantak azért olyan törekvések is, amelyek jól mutatták a kitörés lehetőségét abból a csapdából, amely röviden egyfelől a kevés variációt mutató újramondással, másfelől pedig az irodalom értelmezésének hermeneutikai feladatát is bekebelező és lehetetlenné tevő, kiterjeszkedő kultuszkutatással jellemezhető. Hiszen egyrészt irodalomtörténészekről is megjelentek olyan tanulmányok, amelyek a kultusz különböző jelenségeinek társadalmi, történeti kontextusára kérdeztek rá, s ezáltal a nyelvi-retorikai elemzést a mikrotörténelem irányába tágitották ki (mint például a Gyánitól is mintaszerűnek tekintett, s a Takáts József szerkesztette kézikönyvben is újraközölt Kerényi Ferenc tanulmány: *A Petőfi-kultusz korai szakaszának szociológiájából, 1844–1867*), másrészt pedig a kultuszkutatás történetírói felhasználását bizonyító, nem irodalomtudományi kiindulású, forrásbázisát és módszertanát tekintve igencsak sokszínű, a vizualitás irányába is elmozduló történeti elemzések (mint például legújabban Vörös Boldizsár monográfiája: *„A múltat véggépp eltörölni”? Történelmi személyiségek a magyarországi szociáldemokrata és kommunista propagandában, 1890–1919*, Bp., 2004). Azaz a válság jelenléte és meghaladásának lehetőségei egyaránt jellemzik azt a módosuló közeget, amelyben ezeket az új, de részben korábbi születésű tanulmányokat el kell helyeznünk.

A tanulmánykötet olvasója számos ponton szembesülhet olyan, a feldolgozott anyagból szervesen kibontott módszertani dilemmákkal, amelyek – deklaráltan vagy éppen rejtetten, az elemzett probléma értelmezői szempontjainak kiválasztásával – az újradefiniálásnak a szándékát mutatják, azaz a kultusztörténet tárgyának és módszereinek alapvető átértékelésére törekuszenek. Ez megmutatkozik a módszertani javaslatokban is: Lakner Lajos például következetesen – s számomra meggyőzően – leszámol azzal a tétellel, hogy kultusz és olvasás egymás ellentétei lennének, s a kánonokra és az identitásra irányuló elméleti kutatásokkal való szorosabb lépéstartásban látja a kibontakozás lehetőségét. Takáts József mindezt még tovább tágitván, a nacionalizmuselméleteket, az emlékezetkutatást, a politikai cselekvések antropológiáját és az etnikai földrajzot is a figyelembe veendő kapcsolódási pontok közé sorolja. Éppen ezért lényeges, hogy a diszciplináris sokszínűség minden korábbinál erősebb ebben a gyűjteményben: például a történész Gyáni Gábor a vezérkultusz történeti dimenzióit elemzi, Gagy József a kulturális antropológia eszköztárával írja le a fehéregyházi Petőfi-kultusznak egy interetnikus térben lejátszódó konfliktusait, de több művészettörténeti módszertanú, irodalmi jelenségekhez kapcsolt tanul-

mányt is olvashatunk – E. Csorba Csilla a Jókai-szobor elkészültét mutatja be, Kovács Ida Ottliknak és a képzőművészetnek a kérdéseit tekinti át, Keserű Katalin a Terror Háza művészeti koncepcióját értelmezi, Szvoboda Dománszky Gabriella pedig a Vigadó falstéményeinek ikonográfiai analízisét nyújtja. Rendkívül tanulságos azonban az is, amikor egy hermeneutikai vagy filológiai elemzés részévé válik a kultusz elemzése, vagyis ha a kultusz megközelítése nem az értelmezés aktusának letiltását célozza, hanem a kettő arányának a megtalálása cél: Kelevéz Ágnes Babits egy versének módosuló, román–magyar interpretációjáról, Tverdota György József Attila utolsóként tekintett verseiről vagy éppen Sári B. László Ottlik *Iskola a határon* című regényéről szóló dolgozatai ezt a törekvést példázzák. Másik irányt jelöl Takács Ferencnek a Joyce-kultuszról szóló tanulmánya, amely egy közösségi befogadás szociológiai rétegeinek azonosításáig képes eljutni; ennek érdekes ellenpárja lehetett volna a tragikusan korán elhunyt Keresztúrszky Ida befejezetlenül maradt, posztumusz Závada-tanulmánya, amely pedig éppen arra kérdez rá, hogy miért maradt el a *Jadviga párnája* című regény körül a lokális, tótkomlói kultusz kialakulása. A választ, sajnos, a tanulmány fájdalmas csonkasága miatt nem kapjuk meg, pedig metodológiaiailag is igen lényeges kérdés lenne annak tisztázása, miféleképpen tud az irodalomtörténész egy recens irodalmi szöveg esetében – kultusztörténetileg is értékelhető – olvasásszociológiai adatokhoz jutni.

Ha most csupán a kötetnek a szemléleti értelemben legfontosabb, s a kiemelt szempontokhoz hozzákapszolható tanulmányait vesszük is figyelembe, feltűnő, hogy metodológiaiailag jóval plurálisabb ez a gyűjtemény, mint a korábbiak voltak. Ennek pedig már a kultusztörténet egészére is komoly következményei vannak. A kultusztörténet 15 évi munkájával és számos eredményével megteremtett kutatómódszertani különállása ezeknek az eredményeknek a fényében ugyanis kérdésessé válik, hiszen lebomlani látszanak az ilyen jellegű diszciplináris határok – aligha a kultusztörténet kezdeti intenciói ellenére, hiszen Dávidházi Péter is hangsúlyozta az antropológiai holizmus fontosságát. Megítélésem szerint tehát ez pozitív fejlemény, hiszen ezáltal a kultusztörténet eljuthat egy új önmeghatározáshoz: egy fontos és alkalmazandó szempont hordozójává alakulhat át, amelynek újra és újra, mindig a konkrét tudományos problémához igazodva kell megjelennie a helyét. Az eddig megcélzott diszciplináris önállóság helyett valódi szerepének megtalálásához és hatókörének növeléséhez juthat el így a kultusztörténet, hiszen hozzájárulhat új nézőpontok kialakításához és új módon értelmezhető, eddig jórészt mellőzött forráscsoportok felfedezéséhez – márpedig ez továbbra is rendkívül sokrétű kutatási feladatot jelölhet ki, anélkül, hogy kétségbe kellene vonni az eddig elért eredményeket.

S ez a felülvizsgálat igen tanulságosan egészül ki a kötethez csatlakozó bibliográfiával, amely Vajda Ágnes és Vörös Boldizsár munkája. Ez a könyvészeti összeállítás ugyanis nem abból az alapgondolatból indul ki, hogy – miként ezt egyébként számos korábbi tanulmány hajlamos volt sugallni – az irodalmi és történeti kultuszok kutatása Dávidházi Péter könyvével kezdődött. A bibliográfia ennek megfelelően az 1970-es évektől tekint ki mindazt a történeti, néprajzi, irodalomtörténeti, kulturális antropológiai termést, amely magyarországi kultuszokkal vet számot – s ennek köszönhetően nemcsak az válik láthatóvá, hogy Dávidházi Péter könyve miképpen állította új keretbe a kultuszkutatást, hanem azt is, hogy bőségesen volt már korábban is olyan, föltárt és interpretált történeti anyag, amelyre rátelepülhetett ez a tudományos diszkurzus. Ezen bibliográfia végigolvasván valóban igazat adhatunk Gyáni Gábornak, aki *Literatura*-béli tanulmányában szövéstette, hogy némileg kultikusnak tekinthető az, a kultusztörténeti tanulmányok egy részé-

ben megfogalmazódó önkép, amely Dávidházi könyvétől számitja a kutatási irány kezdetét: hiszen újraértelmezésről és egy új paradigma bevezetéséről van szó inkább, mintsem a „semiből világot” teremtés gesztusáról. Nagyon fontos, hogy a kultusz kutatás most végre szembesülhet ezzel a sokágú, s kellőképpen számon nem tartott tradícióval – hiszen ne feledjük, az ebben a listában szereplő művek egy része soha, az utóbbi másfél évtized egyetlen kultusztörténeti tanulmányában sem szerepelt még hivatkozásként; pedig a történeti, néprajzi szakirodalom bősége jól mutatja, módszertanilag mennyire sokszínű bibliográfiai tradícióban kellene mozognia annak is, aki irodalmi kultuszokhoz nyúl. Számomra ilyenformán jelzésértékű, hogy ez, a kultusz kutatás újabb fordulatát jelző tanulmánykötet éppen egy ilyen visszatekintő bibliográfiával egészült ki.

(A Petőfi Irodalmi Múzeum könyvei 13, szerkesztette Kalla Zsuzsa, Takáts József, Tverdota György, Budapest, 2005.)

SZILÁGYI MÁRTON